

A hagyományos nemzeti bibliográfia és az internet: válaszlehetőségek az új kihívásokra

Az interneten található dokumentumokat és az elérésüket megkönnyítő honlapokat a kulturális emlékezet nélkülözhetetlen részeinek kell tekintenünk, amelyek érdeemesek az összegyűjtésre, azonosításra és megőrzésre. Az egyes országok teljes dokumentumtermésének regisztrálását célul kitűző nemzeti bibliográfiáknak az elektronikus dokumentumok elterjedése következtében új kihívásokra kell felkészülniük. A dokumentumok nemzeti könyvtárakba való beszolgáltatását előíró kötelezpéldány-rendelkezések egyre több helyen kiterjednek az elektronikus dokumentumokra, és több országban megkezdtek ezek archiválását. A szerző álláspontja szerint a nemzeti bibliográfiai adatbázisok a hagyományos dokumentumok „ésszerű teljességgel” történő regisztrációja mellett a jövőben szelektíven tartalmazni fogják a világhálón elérhető forrásokat is, amelyeket a könyvtárak nemzeti bibliográfiai szintű metaadatokkal látnak el. A dokumentumok egyedi bibliográfiai leírásai (rekordjai) mellett ún. web-archívumok segítik majd az adatbázisok áttekintését.

Kulcsszavak: *nemzeti bibliográfia, nemzeti könyvtár, elektronikus dokumentumok kötelezpéldány-szolgáltatása, web-archiválás, kulturális emlékezet megőrzése*

Szerzői információ:

Dippold Péter

Könyvtáros, az ELTE történelem–könyvtár szakán végezte tanulmányait. 1992-ben egyetemi doktori fokozatot szerzett könyvtártudományból. Először az MTA Történettudományi Intézetének könyvtárában, majd a Magyarorsággkutató Csoportnál és a Teleki László Alapítványnál, 2000-től pedig a Könyvtári Intézet vezetőjeként dolgozott. A könyvtártudományi szaksajtóban számos közleményt publikált a könyvtárak fejlődési lehetőségeiről. 2005-től az Országos Széchényi Könyvtár különgyűjteményi és tudományos igazgatója. A *Könyvtári Figyelő* című folyóirat főszerkesztője, az Informatikai és Könyvtári Szövetség elnökségi tagja. „A hagyományos nemzeti bibliográfia és az internet” témakörében készült PhD-disszertációját 2006-ban védte meg.
E-mail: dippold@oszk.hu

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Dippold Péter. „A hagyományos nemzeti bibliográfia és az internet: válaszlehetőségek az új kihívásokra”. *Információs Társadalom* VII, 2. szám (2007): 54–65.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.VII.2007.2.4>

A folyóiratban közölt művek

*a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0
Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.*

Dippold Péter

A hagyományos nemzeti bibliográfia és az internet: válaszlehetőségek az új kihívásokra¹

Egy kis visszatekintés

A történelem során mindig léteztek az egyetemes emberi tudás számbavételére irányuló törekvések. Ennek feltétele az írásbeliség, ami együtt jár a szövegek számának folyamatos növekedésével: az orális kultúra csak korlátozottan képes az információk maradandó rögzítésére. Az írás megjelenése tette lehetővé, hogy a kimondott gondolat rögzüljön, és létrejöjjön pontos tárgyiasított reprezentációja, a szöveg.² Az írás megjelenése vagy – ahogyan talán nem is túlzó módon jellemzik – az írás forradalma határozottan megváltoztatta az emberiség kultúrájának fejlődési irányát.

Az írás, majd később a könyvnyomtatás által az egyetemes emberi kultúrára gyakorolt hatásnak csak egy piciny szelete, hogy az írás elterjedése eredményezte a bibliográfia mint műfaj kiteljesedését és mai napig tartó fejlődését, folyamatos változását.

A műfaj keletkezése szorosan összefügg a gyűjtemények kialakulásával, amelyek nyilvántartására gyakorlati okokból volt szükség. Egy bizonyos mennyiség után ugyanis mindenképpen szükség volt (és van ma is) a rendszerezésre, nyilvántartásra. Egy másik gyakorlati tényező a kereskedelmi jellegű nyilvántartások megszületése volt, amelyek a tartalmi szempontok szerint rendszerező számbavétel helyett a könyveket mint vagyontárgyakat vették lajstromba. Természetesen a könyvnyomtatás elterjedése előtt is léteztek gyűjtemények, amelyeket katalógusok segítségével tártak fel. A nyomtatott könyvek megjelenésével azonban mennyiségi ugrás következett be a könyvek piacán, és hamarosan szükségessé vált a több könyvtárra kiterjedő áttekintés is.

A szeparált nyilvántartások és gyűjteményi katalógusok nem nevezhetők bibliográfiának. A bibliográfia fő célja a dokumentumok sokkal átfogóbb értelemben vett számbavétele, ami magában foglalja létezésük megállapítását, a művek azonosítását, a katalogizáláson keresztül jegyzékeik összeállítását és annak a helynek a rögzítését, ahol megtalálhatók. A bibliográfiai számbavétel fogalmának számtalan leírása létezik, amelyek részleteikben eltérnek egymástól, de fő vonalaikban lényegében megegyeznek. Tartalmát Dorothy Anderson a következőkben foglalta össze: „Mióta a publikált dokumentumok tömegesen jelennek meg – valójában a könyvnyomtatást követően –, a

¹ A disszertáció teljes szövege a Magyar Elektronikus Könyvtárban olvasható: *A hagyományos nemzeti bibliográfia és az internet. Válaszlehetőségek az új kihívásokra*. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest, 2005. ISBN 963 200 506 6 <http://mek.oszk.hu/03500/03557>

² Nyíri Kristóf: Hagyomány és társadalmi kommunikáció. In *Információ és társadalomelmélet*. Konferencia Szegeden, 1993. október 7–9. Szeged, 28. Pro Philosophia Szegediensis, 1994.

könyvtárosok szembesültek a dokumentumok bibliográfiai leírásának számbavételi problémáival. Eközben alakult ki az a bibliográfiai eszközkészlet, amelynek célja a különböző kérdésekre adandó válaszok támogatása.”³ Ma, az elektronikus virtuális katalógusok korában nem különíthető el ilyen egyértelműen a *bibliográfia* és a *katalógus* funkciója: sok virtuális katalógus is eleget tesz a bibliográfiai számbavétel alapvető kritériumainak. A regisztratív típusú adatbázisokban (például osztott közös katalógusokban) a számbavétel és a megtalálhatóság kívánalma sokszor összeolvad, ezek esetében ma már nincs különösebb jelentősége a katalógus- és a bibliográfiai funkció megkülönböztetésének. Igaz azonban az is, hogy a kurrens nemzeti bibliográfiákra ma még kevésbé jellemző a dokumentumok fellelhetőségének jelzése, és éppen a gyakorlat sokszínűsége miatt csak valószínűsíthető, de nem mondható ki egyértelműen, hogy a fejlődés iránya egységesen erre tart.

Az informatika új lehetőségei és a hagyományos bibliográfia

Miközben a bibliográfusok komoly erőfeszítéseket tesznek az interneten elérhető dokumentumok számbavételére és feldolgozására, az informatikusok egészen más logikával közelítik meg a kérdést: nem az egyetemes bibliográfiai „létár” kulturális értéke, hanem a weben való megtalálhatóság szempontjából vizsgálják a lehetőségeket. A könyvtári világ nemzetközi szabványosítási eredményei ugyanakkor minden bizonnyal inspiratív módon hatottak az informatikai gondolkodásra is. Az eredményt az informatikusok mégsem a hagyományos bibliográfusi szemlélet adaptálásától, hanem az automatikus indexelő programok, keresőrobotok fejlesztésétől és alkalmazásától várják. Még ha a cél (az információk visszakereshetővé tétele és megőrzése) közös is, a megközelítések és a megoldások különbözőek.

A könyvtárosok már a legkorábbi időktől kezdve rákényszerültek az információk rendszerbe foglalására. Így hozták létre a különböző osztályozási rendszereket és katalogizálási szabályokat, amelyek mind arra irányultak, hogy eligazodást nyújtsanak, és átjárhatóságot biztosítsanak az emberi tudás írásos produktumai között. A dokumentumok előállításának tömegessé válásával párhuzamosan fejlődtek ki a bibliográfia egyre újabb és újabb típusai, rendszerei, hogy követni tudják a hatalmas információrobbanást. A szakma már a 19. században rákényszerült a „bibliográfiák bibliográfiája” műfajának a megteremtésére is, nem véletlenül: a mennyiség egyre jobban veszélyeztette az áttekinthetőséget, tehát egy újabb szint beiktatásával próbálták meg biztosítani az eligazodást.

A fejlődés iránya arra mutat, hogy a jövő információkereső rendszerei a könyvtárosok tartalmi szempontok alapján kifejtett rendszerezési erőfeszítéseinek és az informatikusok formális jegyeken alapuló automatizált módszereinek ötvözésével lehetnek a leghatékonyabbak.

³ Anderson, Dorothy: *Universal bibliographic control: a long term policy, a plan for action*. Pullach–München, 1974, Verlag Dokumentation, 20.

Törekvések a teljes körű bibliográfiai feltáráásra – az egyetemes bibliográfia gondolata

Az egyetemes bibliográfia gondolata az egyéni tudás kiterjesztésének igényéből ered: a bibliográfia összeállítója az általa ismert összes könyv jellemző adatait (szurrogátumát) írja le. A dokumentum jellemzőit tartalmazó leírás természetesen nem azonos magával a dokumentummal. Alkalmassá azonban arra, hogy bizonyos ismérvek alapján áttekintést adjon az emberi tudás írásos produktumairól. Az első bibliográfusok egyben tudósok és oktatók is voltak, s egyéni ismereteiket próbálták kiterjeszteni oly módon, hogy legalább rámutató jelleggel összefoglalták mindazt a tudást, amelynek az elsajátítása összességében messze meghaladja az egyén lehetőségeit, mert sokkal több annál, mint amivel az egyedi elme a maga fizikai, földrajzi, nyelvi és kulturális korlátai között valaha is rendelkezhet. Conrad Gessner a 16. században, 1545 és 1555 között mintegy 15 ezer tudományos könyv adatait gyűjtötte össze három kötetbe *Bibliographia Universalis* címmel. Gessner munkásságának kutatója, Theodore Besterman szerint az első egyetemes bibliográfia egyben az utolsó is volt, bár címével ellentétben valójában már keletkezése idején sem lehetett egyetemes. A bibliográfia ugyanis a kutatások szerint csupán mintegy 20-25%-os „teljességgel” volt képes regisztrálni a korabeli irodalmat (nyelvi korlátait illetően még szerzője, a svájci Gessner is bevallotta, hogy csak latin, görög és héber nyelvű műveket dolgozott fel).⁴

Az egyetemes bibliográfia létrehozásának eszméje számos kísérlet után több mint négy évszázaddal később egészen más alapokról indulva éledt fel újból, de célja ugyanaz maradt: a tudás egyetemes reprezentációja. Amikor az IFLA (*International Federation of Library Associations and Institutions*) 1973-ban tartott grenoble-i konferenciáján meghirdette „Egyetemes Bibliográfiai Számbavétel” (*Universal Bibliographic Control, UBC*) című programját, majd egy évvel később irodát állított fel annak szervezésére, a nemzetközi könyvtáros közösség még kevésbé érzékelte a nemzetközi szabványok és a könyvtárak automatizálásának jelentőségét. A program nem kevesebbet tűzött ki célul, mint hogy a világon megjelent dokumentumok bibliográfiai adatai egységes formában bárhol is hozzáférhetővé váljanak. Az elképzelések szerint az egyetemes bibliográfiai számbavételnek a nemzeti bibliográfiákon keresztül kellett (volna) megvalósulnia. A program sikerének alapfeltétele az egyes nemzeti bibliográfiák teljessége, valamint nemzetközi szinten olyan szabványok és módszerek kidolgozása, amelyek biztosítják a nemzeti bibliográfiai rekordok formai és tartalmi egységességét és ezáltal azok cseréjét is.⁵

E törekvések jegyében az egyetemes bibliográfia létrehozásának eszméje harminc éven keresztül volt a hajtómotorja a nemzetközi együttműködés fejlesztésének a legkülönbözőbb területeken. 2003-ban, a berlini IFLA-konferencián azonban az UBCIM- (*Universal Bibliographic Control and International MARC*) bizottság utódként létrehozták az ICABS- (*IFLA-CDNL Alliance for Bibliographic Standards*) bizottságot, amelynek céljai között már nem szerepel az egyetemes bibliográfia megvalósítása. Így 2003-ban az Egyetemes Bibliográfiai Számbavétel programja minden különösebb hírverés nélkül befejeződött, mivel bebizonyosodott a teljesség elérésének lehetetlensége.

⁴ Besterman, Theodore: *The beginnings of systematic bibliography*. London, 1935, Oxford University Press.

⁵ Anderson, Dorothy: *Universal bibliographic control: a long term policy, a plan for action*. Pullach-München, 1974, Verlag Dokumentation.

A nemzeti bibliográfiák és a teljesség

A nemzeti bibliográfiák minél szélesebb tartalmi kiterjesztésének egyik legfontosabb alapja az úgynevezett kötelezpéldányok beszoigáztatásának szabályozása. Mint az talán köztudomású, a nemzeti könyvtárak számára kötelezően beszoigáztatott nyomtatványok biztosítják, hogy az egyes országokban megjelent valamennyi dokumentumot legalább egy gyűjtemény a teljességre törekedve megőrizze a jövő számára. Napjaink egyik legégetőbb problémája az elektronikus dokumentumok bibliográfiai kontroll alá vonása, amihez a kötelezpéldányok beszoigáztatásának újabb szabályozására van szükség. A kilencvenes években a világ számos országában megváltoztatták a kötelezpéldány-szoigáztatásra vonatkozó jogszabályokat, és azokat egyre több helyen kiterjesztették az elektronikus dokumentumokra is. A jogszabályi háttér biztosítása csak minden érdekelt (a kiadók, a könyvtárak és a hatóságok) együttes munkájának eredménye lehet. Jelenleg sok országban van folyamatban a kötelezpéldányokra vonatkozó rendelkezések átalakítása, mindazonáltal az *online* elérhető elektronikus dokumentumok „kötelezpéldányainak” összegyűjtését teljes körűen sehol sem sikerült megoldani.

A nemzeti bibliográfia gyűjtőkörének elvileg magában kellene foglalnia a nemzeti kiadványtermés egészét. Ez a maximalista célkitűzés határozta meg évtizedeken át a nemzeti bibliográfiákat előállító intézmények (ún. ügynökségek) tevékenységét, hiszen ezen keresztül válhatott volna elérhetővé az a teljesség, amely az Egyetemes Bibliográfiai Számbavétel programjának végső célja volt. Az IFLA 2000-ben végzett felmérése⁶ többek között azt is vizsgálta, hogy az egyes nemzeti bibliográfiák milyen mértékben dolgozzák fel a nemzeti kiadványtermést. A felmérésből kiderült, hogy a vizsgált dokumentumtípusok közül csak a könyvek szerepelnek valamennyi nemzeti bibliográfia gyűjtőkörében. A többi dokumentumtípus esetében viszonylag nagy szóródást tapasztalhatunk. A vizsgálat kimutatta továbbá, hogy a bibliográfiai számbavétel a könyveken kívül általában sokkal több dokumentumtípusra terjed ki, mint amennyi a nemzeti bibliográfiákban szerepel. A nemzeti bibliográfiák egyre nagyobb számban dolgozzák fel az elektronikus dokumentumokat is, a vizsgálat idején azonban az ügynökségeknek még alig 30%-a foglalkozott ezzel a dokumentumtípussal – feltehető, hogy arányuk azóta növekedett.

1998-ban Koppenhágában nemzetközi konferenciát rendeztek a nemzeti bibliográfiák jövőjéről. A konferencián ajánlásokat fogadtak el,⁷ amelyek közül a nemzeti bibliográfiák gyűjtőkörére vonatkozó ajánlás – amely a nemzeti kiadványtermés egészének regisztrálását tűzte ki célul – már megszületése idején is teljesíthetetlen volt, és megvalósítása az elektronikus dokumentumok elterjedésével mára még inkább lehetetlennek tűnik. Az ajánlások teljességre vonatkozó elvárásainak teljes mértékben ellentmond a nemzeti bibliográfiák gyakorlata, ami a gyűjtőkör meghatározásán, tehát eleve szelekció alapul. A szelekciós szempontokat áttekintve megállapítható, hogy a bibliográfiai

⁶ Knutsen, Unni: *Changes in national bibliographies, 1996–2000*. – Alexandria, 2002, 1 3–11, és az IFLA honlapján: <http://www.ifla.org/IV/ifla67/papers/143-199e.pdf>

⁷ A nemzeti bibliográfiai szolgálatások nemzetközi konferenciájának ajánlásai a nemzeti bibliográfiai szolgálatások megújítására. Koppenhága, 1998. november 25–27. – *Könyvtári Figyelő*, 1999, 4, 888–891.

teljesség elérését akadályozó nehézségek még a területi, nyelvi, tartalmi és formai szelekció alkalmazása esetén is fennállnak.

A nemzeti bibliográfiák nem egységesek a bennük feltárt dokumentumok típusai szerint sem. A nemzetközi gyakorlat ismerete alapján elmondható, hogy az egyes nemzeti bibliográfiák gyűjtőköre nagy változatosságot mutat, és az országok eltérő történelmi és kulturális hagyományait tükrözi. A tradíciók alapján felépülő nemzeti bibliográfiai rendszerek erőteljesen meghatározzák a jövőt is: nem valószínű, hogy az egyes intézmények az új típusú dokumentumok megjelenése miatt feladnák évszázadok során kialakított struktúráikat. Az intézményi érdekek, a hagyományok tisztelete és a jól működő rendszerek léte azt sugallja, hogy a hagyományos dokumentumok nemzeti bibliográfiai számbavétele és közzététele a közeljövőben alapvetően nem fog megváltozni. Más szóval: a hagyományos és az elektronikus (az interneten közzétett, *online* elérhető, közkeletű megjelöléssel: *web-* vagy *webes*) dokumentumok bibliográfiai számbavétele elszakadhat egymástól. Ezt a feltételezést megerősíti a retrospektív nemzeti bibliográfiával kapcsolatos kutatási tevékenység jellegének elkülönülése a kurrens fel dolgozástól is.

Ezzel a szemlélettel részben szemben áll – a tradícióktól való elszakadás jellemző példaként – az Ausztráliai Nemzeti Könyvtár (*National Library of Australia*) gyakorlata, ahol közösen kezelik a szelektíven gyűjtött (és raktározott) hagyományos és elektronikus dokumentumok bibliográfiai rekordjait, és a nemzeti központi katalógus speciális nézeteként teszik elérhetővé a nemzeti bibliográfia gyűjtőkörébe tartozó leírásokat. A részletesen kidolgozott gyűjtőköri leírásba nem illő elektronikus dokumentumok nem kerülnek a katalógusba, s így a nemzeti bibliográfiába sem – ezeknek a megőrzését az időszakonként készült webpillanatképek biztosítják. Az ausztrál példa egy lehetséges modell a jövő megoldásaira.⁸

A webdokumentumok számbavételének problémái

Napjainkra bizonyossá vált, hogy az interneten található dokumentumokat (és az elérésüket megkönnyítő honlapokat, webkikötőket) a kulturális emlékezet nélkülözhetetlen részének kell tekintenünk. Ennek értelmében érdemesek az összegyűjtésre, azonosításra és megőrzésre. Hogy mindez elvileg a könyvtárak (és közülük is főként a nemzeti könyvtárak) feladatrendszerébe tartozik, az nem kérdéses: nincs a világon olyan intézményi rendszer a könyvtárakon kívül, amely alapfeladatának tekinti az (írott) kulturális örökség emlékeinek összegyűjtését. Ugyanakkor a webdokumentumok regisztrálásának és megőrzésének kérdése számos problémát vet fel, amelyeknek a megoldására ma még nem alakultak ki általánosan elfogadott módszerek.

A dokumentumok mennyiségének ugrásszerű növekedése mellett az *online* publikáció elterjedése oda vezetett, hogy a nemzeti könyvtáraknak szembesülniük kellett egy ijesztő ténnyel: a kulturális örökséghez tartozó anyagok egy része *kizárólag a világhálón* található meg. Az 1990-es évektől kezdődően néhány intézmény kiterjesztette te-

⁸ Ash Relf, Fiona: *PANDORA* – Towards a national collection of Australian electronic publications 1999. – <http://www.nla.gov.au/nla/staffpaper/ashrelf1.html>

vékenységét a web számokra lényeges részeinek archiválására, és mára a webarchiválással foglalkozó nemzeti könyvtárak száma gyorsan növekszik. Nyilvánvaló, hogy az interneten elérhető források kézi begyűjtése nem valósítható meg maradéktalanul, ezért automatizált eszközök fejlesztésére van szükség. Az első „webarató” programokat az 1990-es évek közepén fejlesztették ki, hogy lehetővé tegyék olyan indexelő szolgáltatások kialakítását, mint például az Alta Vista volt. Ez volt az az időszak, amikor az első úttörők, köztük a World Wide Web Konzorcium, az Internet Archívum és a Svéd Királyi Könyvtár stábjai szintén kifejlesztették a világhálón fellelhető források begyűjtésére és archiválására szolgáló eszközöket. Azóta ez a folyamat felgyorsult.

Feldolgozhatók-e a webdokumentumok hagyományos módszerekkel?

Vannak olyan vélemények, amelyek szerint az elektronikus dokumentumok megjelenése nem jelent alapvető változást a bibliográfusok számára a jövőben sem: ezeknek a katalogizálása ugyanazoknak az alapelveknek a figyelembevételével történhet, mint a hagyományos dokumentumoké. „Az elektronikus dokumentumoknak is van címük, keletkezési dátumuk, szövegük és illusztrációjuk, van kiadójuk és vannak különböző kiadásaik, van kapcsolatuk más dokumentumokhoz, van szerzőjük, vannak közreműködők, és vannak testületek, amelyek kapcsolódnak hozzájuk. Mi jól tudjuk, hogyan kezeljük ezeket a bibliográfiai adatokat” – mondta Michael Gorman angol bibliográfus 2001-ben.⁹ Am gyorsan hozzátette, hogy alapvető különbség van a hagyományos dokumentumtípusok és az *online* megjelenő elektronikus források között abból a szempontból, hogy létezésük hogyan jut a gyűjtemények tudomására.

A hagyományos dokumentumoknak a közgyűjteményekbe való bekerüléséről a mindenkori állam gondoskodik a kötelezpéldány-jogszabályok segítségével. A rendelkezések alapján a nemzeti gyűjtemények őrzik meg a dokumentumokat. Egyre több országban terjesztik ki a rendelkezések hatályát az elektronikus dokumentumokra is. A rendszer viszonylag jól működik a statikus elektronikus hordozókon (például CD, CD-ROM, DVD) kibocsátott dokumentumok esetében, de a dinamikus webkikötők nagy részénél a törvényi szabályozás mit sem ér. Ezek a tartalmuk és elérhetőségük tekintetében egyaránt folytonosan változó és mennyiségileg állandóan gyarapodó források ugyanis tradicionális könyvtári-bibliográfiai módszerekkel *nem vehetők számba*.

A kurrens és a retrospektív nemzeti bibliográfia közös rendszere

A könyvtári katalógusok digitalizálása (retrospektív konverzió) következtében a történeti dokumentumok leírásai is az elektronikus katalógusok (adatbázisok) részévé válnak. Ez a tény magával vonja a konvertált bibliográfiai rekordok közvetlen összevet-

⁹ Gorman, Michael: Bibliographic control, or chaos? An agenda for national bibliographic services in the 21st century. – *IFLA Journal*, 27, 2001, 5–6, 309.

hetőségének lehetőségét (szabványos megvalósulásaiakon keresztül) a más módon adatbázisba került rekordokkal. Az elektronikus formában megjelenő retrospektív nemzeti bibliográfiai rekordok összekapcsolhatósága a kurrens nemzeti bibliográfiai adatokkal viszont arra nyújt egyedülálló lehetőséget, hogy a nemzeti bibliográfia teljes rendszerét egységében szemlélhessük, és közös szempontok kialakításával formálni is tudjuk. A teljes magyar nemzeti bibliográfiai rendszer egyik sarkalatos pontját jelenti az egységes besorolási adatfájlok kidolgozása (a személynevekre, a földrajzi nevekre és az intézmények, testületek nevére is kiterjedően).

Itt kell megemlítenünk a világszerte egyre nagyobb szerepet játszó kultúramentő digitalizálási programok kapcsolatát a bibliográfiai feltárással. Az interneten eleve elektronikus formában megjelenő dokumentumok mellett nagy számban keletkeznek a hagyományos dokumentumok különböző okokból és célokból digitalizált változatai. Az utóbbiak leírására szolgáló bibliográfiai (meta)adatoknak is biztosítani kell a dokumentum megtalálhatóságát, azonosítását és kiválaszthatóságát, valamint – ha a körülmények megengedik – azok megszerzését is a felhasználók számára.

A webtechnológia számos új lehetőséget nyújt a retrospektív nemzeti bibliográfiaik esetében is. A bibliográfiai rekordokhoz a digitális dokumentum teljes szövege mellett a jövőben számtalan egyéb (pontosító, kiegészítő és kapcsolódó) adat is hozzárendelhetővé válik, ami új horizontokat nyithat meg a jövő nemzeti bibliográfiai számára.

Amíg a kurrens nemzeti bibliográfiát előállító könyvtárak (ügynökségek) számára a legnagyobb küzdelmet a webdokumentumok feldolgozása és szolgáltatása jelenti, addig a retrospektív „oldalón” a bibliográfusok általában más problémákkal szembesülnek. Elődeink munkássága nyomán a dokumentumok adatainak begyűjtése évszázados múltra tekint vissza. Ennek következtében feladatunk nem a kiadványtermés egészének regisztrálása, hanem a múltbeli hiányok pótlása. A retrospektív nemzeti bibliográfiák hiányossága lehet, hogy bizonyos dokumentumtípusok bibliográfiai feltárása nem vagy csak részlegesen történt meg (például Magyarországon jelenleg nincs retrospektív sajtóbibliográfia, cikkbibliográfia, teljes körű térképbibliográfia stb.).

Más esetekben a nemzeti bibliográfia megjelent kötetek pótlása, kiegészítése jelent a bibliográfusok számára feladatot. Ilyenkor nem a dokumentumok tömegével kell megbirkózni, hanem – éppen ellenkezőleg – aprólékos munkával fel kell kutatni a hiányosságokat, és a bibliográfiát ki kell egészíteni a szórványosan előkerülő adatokkal. Ez a tevékenység szoros kapcsolatban áll a történettudománnyal, az irodalomtudománnyal és a művelődéstörténet kutatásával. Amíg tehát a spektrum egyik végén jelenleg még inkább a hagyományos módszerekkel dolgozó tudósok, addig a másikon, a kurrens nemzeti bibliográfiák összeállításánál már az informatikai ismeretekkel rendelkező könyvtárosok játsszák a vezető szerepet. Az egységes nemzeti bibliográfiának a két gyökeresen eltérő indíttatású szemlélet közötti kompromisszumokon kell alapulnia.

A bibliográfia változásai a felhasználók szempontjából

A bibliográfiai információk a múltban a katalogizáló könyvtárosokon kívül az embereknek csak egy igen szűk körét érdekelték, de közben változtak az idők... A bibliográfiai rekordok ma már a bonyolult könyvtári rendszereken kívül az *Amazon* és még sok

online könyvkereskedés „kirakatát” is gazdagítják, amelyek azért versenyeznek, hogy részesedést szerezzenek a bibliográfiai rekordok gazdag piacából. Megváltoztak a bibliográfiával szemben támasztott igények, a megnövekedett mennyiségű és formájában gyökeresen megváltozott dokumentumtermés regisztrálása olyan nagy feladatot jelent, amelyre korábban nem volt példa.

A könyvkereskedelem egyik fő kívánalma a bibliográfiai információk *gyors közzéttele*. Az említett piac jó része a vásárlás szempontjából igényli a gyorsaságot. Mivel a kötelespéldányok beszolgáltatása révén a nemzeti könyvtárak rendelkeznek a legjobb áttekintéssel a kiadványtermés felett, számos országban alakult ki együttműködés a nemzeti bibliográfiák és a könyvkereskedelmi cégek között. A könyvkereskedelem figyelve az *online* könyvesboltok elterjedésekor fordult a bibliográfiai rekordok felé. Ezeknek az alkalmazása azonban nem történhetett változtatás nélkül, hiszen a kereskedelem elsőrendű érdeke a rekordokkal jellemzett dokumentumok eladása volt. Ehhez pedig elégségesnek bizonyult, ha a kereskedők a jellemző adatok lehető legszűkebb körére (például szerző, cím, kiadó, megjelenés ideje stb.) szorítkoztak. A könyvtárak az automatizált beszerzési rendszerek elterjedésével szintén érdekeltté váltak a letölthető rekordok használatában. Annak ellenére, hogy a könyves szektor egyes szereplői (kiadók, kereskedők, könyvtárak) által előállított rekordok száma és azok szektorközi cseréjének volumene megnövekedett, a rekordok létrehozása továbbra is párhuzamosan történik. A könyvtárak által készített rekordok nem felelnek meg minden szempontból a könyvkereskedelem igényeinek, és viszont.

Az *Amazon.com* napjaink egyik legsikeresebb kereskedelmi vállalkozása. Sikerét több üzletpolitikai lépése mellett a vásárlók igényei szerint kialakított rendszerének köszönheti. A kiszolgálás egyszerűsége, a kínálat nagyságrendje és sokszínűsége, az interaktivitás és a gyors ügyintézés, valamint a személyre szabott szolgáltatások együttesen virágzó vállalkozássá tették ezt a virtuális portált. Gyakorlatának megismerése elsősorban a felhasználók igényeinek figyelembevételére szempontjából lehet tanulságos a könyvtárak számára.

A nemzeti bibliográfia megjelenésének gyorsasága

Azokban az országokban, ahol a könyvtárak állománybeszerzése a kereskedelmi szektorral szorosan összefonódik, több próbálkozást ismerünk a könyvtárak és a könyvkereskedelem együttműködésére. Nem ismerünk azonban olyan közös vállalkozást, amely kiterjedne a könyvtárak és a könyvkereskedelem teljes körére.

Néhány országban a bibliográfiai információk gyors elérhetősége és a megfelelő minőségű rekordtartalom érdekében együttműködnek a könyvtárak és a könyvkereskedelem szereplői. Az egyre szaporodó *online* könyvkereskedések azonban a könyvtárraktól függetlenül is megjelenítik rekordkészletüket a világhálón – igaz, meglehetősen változatos formában.

Felvethető az a kérdés, hogy valóban a nemzeti bibliográfiák feladata-e a kiadók rekordellátása és a könyvtárak állománygyarapításának segítése a rekordok gyors megjelenítésén keresztül? A válasz azért nem egyértelmű, mert a valós gyakorlatban találhatunk példát jó együttműködésre és a kapcsolat teljes hiányára is. Azokban az országok-

ban, ahol ez a kapcsolat jól működik, nyilvánvalóan kár lenne a hagyományos együttműködés keretein változtatni. Másol azonban az érdekek különbözősége gátat szabhat a szorosabb együttműködésnek.

A nemzeti bibliográfiák készítői a környezet rohamos átalakulása miatt súlyos döntések előtt állnak. Legfontosabb feladatuk a nemzeti bibliográfiák gyűjtőkörének, vagyis a beszolgáltatandó kötelezpéldányok körének meghatározása, figyelembe véve a rekord mélységének kialakításával és a felhasználók igényeinek kiszolgálásával kapcsolatos szempontokat. Ezekhez a valóban meghatározó tényezőkhöz képest a gyors megjelenítés kérdésköre – ott, ahol ezt még nem oldották meg – véleményem szerint nem éri el azt a fontossági szintet, amelyhez az identitását kereső nemzeti bibliográfiának mindenáron alkalmazkodnia kellene.

A bibliográfiai rekordok egyszerűsödése

Az Egyetemes Bibliográfiai Számbavétel programjának ernyője alatt jött létre az ISBD (International Standard Bibliographic Description) szabványcsalád, amely az egyes országok katalogizálási gyakorlatát közös útra terelte. Ez volt az első – és talán a legfontosabb – lépés a katalógusok és bibliográfiák legkisebb építőelemeinek (a bibliográfiai rekordoknak) az egységesítése felé.

A világháló egyre nagyobb arányú használata versenyhelyzetet teremtett a keresőrobotok által nyújtott lehetőségek és a könyvtári szemlélettel létrehozott adatbázisok között. A verseny tétje a felhasználó „megfogása”. Az ISBD-család részletes, minden lehetséges adatra kiterjedő rekordjait a nem könyvtáros képzettségű felhasználók sokszor túl bonyolultnak érzik, és gyakran nem is tudják értelmezni. A könyvtárosok pedig éveken keresztül részletproblémákon vitatkoztak. A könyvtáraknak lépniük kellett, ha szolgáltatásaik tényleges igénybevételét továbbra is fenn akarták tartani.

Ezt a lépést az IFLA az elsősorban a felhasználói igényeket figyelembe vevő ún. *FRBR-modell* (*Functional Requirements of Bibliographic Records*) kidolgozásával¹⁰ tette meg. A modell megalkotói a bibliográfiai rekordok funkcionális követelményeit a felhasználók szempontjából értelmezték, és megfogalmazták az egyszerű nemzeti bibliográfiai rekord minimális adatelem-tartalmát. Ez a szemléletváltás legalább két fontos szempontból volt szükségszerű. Az egyik a könyvtári hagyományokat figyelembe vevő kompromisszum, a leírás mélységének a felhasználók által is könnyen értelmezhető szintre való csökkentésével. A másik, ennél gyakorlatiasabb szempont a dokumentumok számának növekedésével együtt járó katalogizálási költségek mérséklése.

Az FRBR minimális szintű nemzeti bibliográfiai rekordjánál is egyszerűbb megoldást kínál az elektronikus dokumentumok leírására szolgáló Dublin Core metaadat-szabvány. A metaadatrendszerek „visszahatása” a bibliográfiai rekordok további egyszerűsödésére még a jövő nyitott kérdése, de a konvergencia az elektronikus dokumentumok rohamos térhódításával és a szemantikus világháló létrehozását célzó fejlesztési erőfeszítésekkel párhuzamosan egyre nyilvánvalóbbá válik.

¹⁰ Functional requirements for bibliographic records. Final Report. Ed. by IFLA Study Group on the Functional Requirements for Bibliographic Records. München, 1998, Saur (UBCIM publications N. s. 19.).

A nemzeti bibliográfiák az internet korában: lehetséges forgatókönyvek

Vizsgálódásaim egyik fontos tanulsága, hogy ha a nemzeti bibliográfia be akarja tölteni eredeti funkcióját (a nemzeti dokumentumtermés számbavételét), akkor alkalmazkodnia kell az információs társadalom változó körülményeihez. A változás folyamatos, és az élet valamennyi területére hatással van. Ez alól nem kivétel egyetlen nemzeti bibliográfia sem: a tradicionális módszerekkel már nem képesek eredeti funkciójukat olyan mértékig sem betölteni, mint amennyire a korábbi időkben tették.

A nemzeti bibliográfiák léte szorosan összefügg a nemzeti könyvtárak sorsával. A nemzeti könyvtárak alapfeladata a nemzeti kiadványtermés megőrzése és az arról szóló információk szétsugárzása. A nemzetközi szervezetekben a nemzeti könyvtárak helyzete ma erősnek mondható, összefogásuk több területen előremutató eredményeket produkál. Számos nemzetközi program épül ezeknek a könyvtáraknak a gyűjteményeire, valamint szellemi és technológiai potenciáljára. Szervezeteik (például a Nemzeti Könyvtárigazgatók Konferenciája – CDNL, az Európai Nemzeti Könyvtárigazgatók Konferenciája – CENL) biztosítják vezető szerepüket a könyvtáros szakma nemzetközi világában. A legújabb fejlemények is azt mutatják, hogy az „Egyetemes Bibliográfiai Számbavétel” program utódjaként létrejött ICABS- (*IFLA-CDNL Alliance for Bibliographic Standards*) programban is kulcsszerepet játszanak. A kulturális örökség megőrzését célzó digitalizálási programok pedig elképzelhetetlenek volnának a nemzeti könyvtárak részvétele nélkül. A nemzeti könyvtárak az országaik dokumentumtermését feltáró információkat jelenleg általában önálló kiadványként megjelentetett nemzeti bibliográfiai sorozataikon keresztül teszik nyilvánossá (ideértve a CD-ROM formában közzétett kiadványokat és az önálló *online* szolgáltatásokat is). Az IFLA 2000. évi felmérése szerint a nemzeti bibliográfiai ügynökségek egyöntetűen a fenntartás és a tartalmi bővítés mellett foglaltak állást, a nemzeti bibliográfiák bármilyen szempontú redukálásának igénye fel sem merült.

A jövő lehetőségeinek latolgatásakor nem szabad elfeledkeznünk az egyes országok nemzeti bibliográfiai gyakorlatai között fennálló különbségekről. Vannak olyan kevésbé fejlett országok, ahol az elektronikus dokumentumok és az internet szerepe a gazdaság kedvezőtlen helyzete és az eltérő kulturális hagyományok miatt korántsem olyan jelentős, mint a fejlettebbekben. Ugyanakkor a fejlett országok gyakorlata is jelentősen különbözik egymástól a nemzeti bibliográfiák tartalma és megjelenési formája szempontjából. Ezért kockázatos lenne általános jövőkép megfogalmazása, hiszen a tradíciók és egyéb körülmények nagy hatással vannak a fejlődés útjaira. Lesznek olyan könyvtárak, amelyek – amíg csak lehet – ragaszkodnak a hagyományos megoldásokhoz. Mások anyagi, technikai és személyi lehetőségeik függvényében átveszik a fejlettebb megoldásokat, ami a nemzeti bibliográfia fokozatos megújulásához vezet. És végül az élen járó könyvtárak nem kevés pénzt és szellemi tőkét fektetnek be az új megoldások kidolgozásába.

A bibliográfiák, illetve a bibliográfiai rekordok szerepe megváltozott. Míg kezdetben csupán a dokumentumok regisztrálása, vagyis az ismert dokumentumok legfontosabb jellemzőinek (szurrogátumának) rögzítése volt a bibliográfiák célja, mára emellett a felhasználók érdekei is hangsúlyosan előtérbe kerültek. Úgy is mondhatnánk, hogy a

bibliográfiai rekordnak könnyen nyitható kapuként kell szolgálnia magához a dokumentumhoz. A dokumentum lehet egy könyvtár polcán, egy könyvkereskedésben vagy akár digitális formában valahol a világhálón is. A bibliográfiai rekord tehát a regisztráció mellett ma már útbaigazító irányjelzőként is szolgál a felhasználó számára a keresett dokumentum eléréséhez. Ez a szemlélet azt is jelzi, hogy a bibliográfiák összeállítása ma már nem cél, hanem az információk megszerzésének nélkülözhetetlen eszköze. Ez természetesen a nemzeti bibliográfiákra is érvényes.

Ha a nemzeti bibliográfiák jövőbeli sorsáról gondolkodunk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az időtényezőt sem. Láthattuk, hogy a nemzetközi szabványok kidolgozása milyen hosszú időt vett igénybe. A változások elterjedése nem megy egyik napról a másikra.

A jövő egyik lehetősége az, hogy a kurrens nemzeti bibliográfia megmarad hagyományos keretei között, azaz a hagyományos dokumentumokat az ésszerűség határain belül teljességre törekedve továbbra is regisztrálja, beleértve ebbe a körbe a fizikai hordozón megjelenő elektronikus dokumentumokat is. Az *online* források ebben az esetben nem kerülnek be a nemzeti bibliográfia gyűjtőkörébe. Ez pesszimista forgatókönyv, hosszabb távon a nemzeti bibliográfia beszűkülését jelenti, és a jelenlegi nemzetközi erőfeszítések is ez ellen szólnak.

Egy másik lehetőség szerint a nemzeti bibliográfia a hagyományos dokumentumok „ésszerű teljességgel” történő regisztrációja mellett a jövőben szelektíven tartalmazza a világhálón elérhető forrásokat is, amelyeket a megfelelő nemzeti bibliográfiai szintű metaadatokkal lát el. Vannak olyan vélemények, melyek szerint a gyűjtőkörbe tartozó *online* forrásokat csak akkor érdemes a nemzeti bibliográfia részévé tenni, ha egyben gondoskodunk kötelezpéldányként való beszolgáltatásukról, raktározásukról, azaz hosszú távú megőrzésükről is. Ezt megfontolandó szempontnak tartom, hiszen nem sok értelme volna a nemzeti bibliográfiát kiterjeszteni olyan forrásokra, amelyek felett a nemzeti gyűjtemény nem rendelkezik semmiféle ellenőrzéssel, és amelyek bármikor eltűnhetnek a világhálóról. A gyűjtőkörből kimaradó források ugyan elvesznek a nemzeti bibliográfia számára, de amíg *online* elérhetők, addig egyéb indexelő eljárásokkal vissza is kereshetők. A webarchívumok pedig lehetővé teszik – igaz, nem a dokumentumok bibliográfiai szintű feldolgozásával – a későbbi áttekintést is. Erre a modellre az Ausztráliai Nemzeti Könyvtár jóvoltából már követendő példa is van.

Néhány nemzeti könyvtár új utakon jár a nemzeti bibliográfia közreadási módját tekintve is. A hollandiai gyakorlatban a nemzeti bibliográfia beolvad az *online* katalógusok rendszerébe, Ausztráliában pedig az országos központi katalógus speciális nézeteként jelenik meg a világhálón. Ezek a megoldások költség- és időtakarékosak, hiszen a feldolgozott dokumentumok bibliográfiai rekordjait csak egyszer kell létrehozni, és nem kell gondoskodni a bibliográfiai sorozatok megszerkesztéséről, kiadásáról stb. Ugyanakkor nem csorbul a nemzeti kultúrkinccs összegyűjtésének és közreadásának eszméje sem.

A jövő útját talán nekünk is ilyen racionális megfontolások alapján kell keresnünk.